

МЕТОДИЧНІ ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕЛОАРЕАЛОГІЇ: З ПРАКТИЧНОГО ДОСВІДУ КАРТОГРАФУВАННЯ ОБРЯДОВИХ НАСПІВІВ

Окреслено основні етапи формування вітчизняної мелогографії; розглядаються проблеми, пов'язані із застосуванням документального картографування. Автор пропонує скористатися надбаннями лінгвогеографічної методики, дієвість якої перевірила під час власного етномелогографічного обстеження великого регіону — Полісся та суміжних зон.

Ключові слова: географічне етномузикознавство, документальне картографування, статистичні методи.

Очерчены основные этапы формирования украинской мелогографии; рассматриваются проблемы, связанные с применением документального картографирования. Автор предлагает воспользоваться достижениями лингвогеографической методики, действенность которой проверила на собственном этномелогографическом обследовании большого региона — Полесья и смежных с ним зон.

Ключевые слова: географическое этномузыказнание, документальное картографирование, статистические методы.

The main steps of forming of the Ukrainian melogeography are outlined in the article herein; the problems connected with the use of documentary mapping are examined. In order to solve these melogeographic tasks the author offers to use the achievements of lingvogeographic methods. Her own ethnomelogeographic survey of the large region of Polissya and the adjoining areas, proved the effectiveness of those.

Key words: geographical ethnomusicology, documentary mapping; statistical method.

Нині в надрах народознавчих наук на базі їх географічних підрозділів формуються самостійні дисципліни з власними предметом і методикою: «Подібно до того, як слов'янська діалектологія в сучасних умовах не може обійтися без лінгвістичної географії, етнолінгвістика, фольклористика й етнографія потребують активного розвитку такої автономної дисципліни, як культурологічна географія» [11, с. 20]. В цьому колі предметів належне місце має посісти і географічне етномузикознавство, або мелогографія, яка, за В. Гошовським, вивчає «аутентичний музичний фольклор під кутом зору територіального поширення цілісних об'єктів або їх елементів» [2, с. 318]. Сказане свідчить про актуальність теми нашої розвідки.

Історію формування цієї дисципліни від статей К. Квітки 1930-х рр. [4; 5] до сучасності простежено в статті [8]. О. Пашина в передмові до першого збірника, цілком присвяченого ареальним дослідженням традиційної музики [3], пише, що розвиток ареалогії гальмують відсутність єдиних принципів і категоріального апарату для опису матеріалу, несистемність картографування, що робить його результати непорівняними. На брак продуктивної методики мелогеографічного аналізу нарікає і Б. Луканюк. Неопрацьованість мелоареалогічної методики частково можна компенсувати досвідом лінгвогеографії, етнолінгвістики з їх значними здобутками.

Набувши практичного досвіду у вивченні ареалогії обрядових наспівів України і Білорусі [6, 7, 9], автор прагне привернути увагу дослідників до певних методичних положень. Основною метою цієї публікації є формулювання пропозицій з методики ареальних досліджень.

Перспективним тематичним планом наукової роботи Проблемної науково-дослідної лабораторії по вивченню народної музичної творчості при Національній музичній академії України (НМАУ) ім. П. Чайковського на 2012–2032 рр. передбачено укладання Атласу народномузичних стилів центральних і північних регіонів України, чому слугуватимуть методичні положення, сформульовані, зокрема, й у межах означеної публікації.

Локальне дослідження з картографуванням напередодні Другої світової війни в Україні вперше здійснив етнохореолог Р.-В. Гарасимчук [14], робота котрого лишається унікальним прикладом документального картографування 1930-х. Наприкінці 1960-х В. Гошовський здійснив картографування певних теренів за окремими жанрово-типологічними явищами. Він вважає, що «структура вірша і ритмічна форма (... у вигляді моделей) — незалежно від мелодії, ладу, тематики та ін. — дають нам достатню інформацію про жанр і походження пісні» [1, с. 20] і картографував пісенні типи виключно за ритмічними формами. Цю настанову поділяють представники львівської школи, які під терміном «мелотип» — системним поняттям, до якої входить група наспівів з типовими морфологічними характеристиками в сукупності силаборитмічних і звуковисотних ознак, розуміють передусім «ритмотип». Однак звуковисотний рівень традиційного мелосу становить типологічно автономну систему, яка потребує паралельного розгляду.

У географічних обстеженнях авторів 1970-1980-х охоплено значні території — етнографічний регіон або й уся країна чи навіть

кілька країн (умовно — макрорівень)¹. Нотні й теоретичні публікації увінчували карти з механічно-рівномірно заштрихованими ареалами без зазначення точної локалізації аналізованих явищ, що не відповідає рівневі лінгвістів.

Усе ж попри застійні періоди нашої науки, нечисленність дослідних установ, зусиллями поодиноких мелокартографів проторовано шлях до формування Атласу традиційної музики українців.

Від середини 1990-х у вітчизняній етномузикології стався методологічний перехід до ретельних локальних експлорацій зі статистично вагомою кількістю авторських записів (прикладі вимірюються сотнями й тисячами зразків) та документальним картографуванням чітко паспортизованих явищ за конкретними населеними пунктами². Такий підхід став обов'язковим для карт, що публікуються в матеріалах «Конференції дослідників народної музики червоноруських (галицько-володимирських) та суміжних земель», книгах серій «Проблеми етномузикології» (зокрема у випуску «Слов'янська мелогеографія», що містить 42 карти кольорового формату [12]), та «Етномузика».

Під час зародження української лінгвогеографії були сформовані такі принципи просторового вивчення мови як необхідність зіставленості і повноти даних, лінгвостатистичний підхід до вивчення діалектних явищ, комплексне дослідження мови і культури народу. У подальшому зберігається тенденція постійного розширення використовуваного матеріалу, згущення мережі обстежуваних говірок — тільки великий фактичний матеріал забезпечує результативність досліджень. Названі принципи стають базовими і для мелогеографії. Метод документального картографування ґрунтується на системних географічних польових дослідженнях — це працемісткий, але єдино правильний науковий шлях, яким до нас успішно перейшли діалектологи, етнолінгвісти.

Для забезпечення ареалогічних розвідок численними достовірними фактами етномузикологи Національної музичної Академії України ім. П. Чайковського (далі — НМАУ) і Львівської національної музичної академії (ЛНМА) з 1980-х рр. провели в Карпатах, на Волині й Поліссі фронтальні польові обстеження

---

¹ З-поміж найпопулярніших картографів слід назвати В. Гошовського, З. Можейко, Г. Кутирьову, О. Пашину.

² Їх здійснювали Ю. Сливинський, Я. Мироненко, група дослідників під науковою опікою Богдана Луканюка: В. Коваль, Ю. Рибак, Л. Лукашенко, науковці Лабораторії етномузикології в Києві (ЛЕК при НМАУ ім. П. Чайковського І. Клименко, О. Гончаренко, Т. Соплка, М. Скаженик, Г. Коропніченко. У Росії провідниками і реалізаторами сучасних мелогеографічних ідей були і є представники школи Є. Гіппіуса — Б. Єфіменкова, О. Пашина, Л. Белогурова, Г. Сисоева, В. Калюжна та ін.

різних регіонів за густою географічною мережею із застосуванням питальників. Досвід роботи автора в Поліссі (протягом 1984–2010 рр. обстежено понад 270 сіл) дозволяє окреслити деякі особливості польового етапу ареалогічного дослідження. В окремих районах Прип'ятського Полісся експедиціями НМАУ обстежені практично всі села. Щільність сітки збільшувалась у тому разі, коли в збирачів виникало відчуття наближення діалектної межі. Ознаками цього були: зміна репертуару в одному чи кількох обрядових циклах, окремих структурних елементів у тих самих мелотипах, вибіркове «випадіння» жанрів календарного кола, а також культурологічно-психологічні ознаки — складність пригадування інформантами необхідних мелодій, «девальвація» окремих жанрів («погана пісня»). Це потребувало наполегливого пошуку знавців традицій й застосування активних методів їх опитування — з нагадуванням співакам текстів, наспівів.

У ядерних зонах діалектів майже всі співачки 1920-х рр. народження ще могли подати повноцінну інформацію про календарні ритуали й пісні; жінки, народжені в 1930-х рр., добре пам'ятають лише весільні традиції. Маргінальні зони характеризуються пасивністю інформантів або ж недостатньою інформативністю їхніх повідомлень. Однак «розпад традиції» в таких зонах є нерівномірним: пам'ять виконавців втрачає не весь цикл пісень, а лише його окремі елементи — наприклад, не пам'ятаючи жнивних пісень, співачки легко відтворюють колядки, весільні тощо. Нерівномірність збереження ранньотрадиційного репертуару, можливо, свідчить про маргінальність певної території.

Ступінь музичної активності локусу визначається і статистично з урахуванням інформантів, котрим відоме певне музичне явище; кількості виконавських версій типового наспіву, кількості поетичних сюжетів, закріплених за певним мелотипом (з уточненням віку виконавців, котрі володіють/не володіють традиційним репертуаром); кількості виконавських версій типового наспіву; кількості поетичних сюжетів, закріплених за певним мелотипом. Значна кількість текстів свідчить про вкоріненість мелодії в локальній традиції; цей показник також допомагає уточнити функцію обрядового наспіву: його сезонне прикріплення (за великої кількості сюжетів), або вузьку спеціалізацію.

Якщо репертуарні й меломорфологічні факти візуалізуються на картах у графічних символах, то згадувані культурологічно-психологічні характеристики прямо не надаються до картографування. Однак їх роль для ареальної диференціації регіону й реконструкції динаміки ареалів є не менш важливою, тому подібна

інформація повинна фіксуватися під час польового обстеження, увійти до архівних джерел і описової частини мелодіалектних досліджень¹.

Серед особливостей аналітичного етапу ареалогічного дослідження можна назвати такі спостереження.

Великий ареал мелотипу зумовлює численні локальні модифікації його ритміки і меліки. Це можуть бути локально-стильові різновиди, складені під впливом місцевих стилістичних особливостей (що свідчить про асиміляцію мелоструктури в терені, її творче пристосування до місцевого «модусу мислення»), або ж структурно порушені версії, які відбивають процес «згасання» модельної форми в маргінальній зоні ареалу. Для вирізнення правдивих локальних форм використовуємо а) статистичний (кількість версій структурного варіанта) і б) географічний (місце розташування і щільність субареалу, в якому побутують ці версії) показники. Наявність ареальної характеристики для вагової групи модифікованих версій дозволяє вважати її різновидом типу.

Якщо мелічні характеристики мелотипу непевні, обмежуємося картографуванням його ритмотипу. Це відбувається, коли: а) наспів проінтоновано неточно, але його ритмомодель не викликає сумнівів; б) згадано лише текст пісні без наспіву, але він аналогічний тим, що траплялися в сусідніх селах з типовим наспівом, і ці села не підпадають під маргінальну зону; в) відомості про побутування ритмотипу в певному селі отримано з друкованих джерел — типологічних описів, статистичних звітів, карт.

Досвід картографування поліських ранньотрадиційних пісенних форм доводить, що ареально-диференційними ознаками можуть слугувати компоненти як морфологічного рівня (тип ритму, композиції, ладозвукоряду, фактури), так і фонетичного (звукорядно-фактурні стилістичні особливості, виконавська манера, темброва характерність, специфіка варіювання мелодики, ритму, мелізматика тощо).

Поділ на морфологічні і фонетичні ознаки певною мірою корелює з лексичним і фонетичним рівнями мовних діалектів. Консервативність фонетичного рівня розмовної мови є загальнознаною. У традиційній музиці також відзначаємо консервативність фонетичних ознак. Окремий елемент структури, що є фонетичним у межах одного пісенного типу (наприклад, характерна рубатна фігура ритмічного дроблення), в контексті інших пісенних форм може виявити себе як локальна стильова модифікація, що має певний ареал. Фонетична ознака, яка об'єднує групу наспівів різних жанрів, стає критерієм мелодіалектного поділу території.

---

¹ Очевидно, що такими засобами уточнення мелокордонів неможливо скористатися в разі, коли карти створюються на базі друкованих джерел.

Морфологічне препарування матеріалу та розгляд його географічних характеристик, як виявляється, взаємопов'язані — продукти аналізу є об'єктом для картографування, а результати останнього слугують джерелом уточнень, підставою для диференціальної систематизації матеріалів.

У проведенні аналітичної роботи завданням мелокартографа є спосіб подання матеріалу для його публікації разом з картами. Так видання можна порівняти з оприлюдненням своїх матеріалів археологами, які вміщують у книгах і статтях детальні описи вивчених об'єктів та їх паспорти. Згадувана масовість нових польових матеріалів викликає необхідність формування спеціалізованих Баз даних з паспортними й аналітичними параметрами. Ці громіздкі таблиці з масивами інформації обтяжують статті, тому одним із способів їх публікації є розміщення на електронному оптичному диску, який став звично супроводжувати українські етномузикологічні збірники. Приклади як видруканих, так і електронних баз (у форматі таблиць Excel, який наразі задовольняє потреби київських і львівських етномузикологів у сортуванні масивів записів і не є складними для опанування), читач знайде в серіях «Етномузика» (випуски 1–7), «Проблеми етномузикології» (випуски 3, 5, 6).

Щодо методичних засад етапу картографування, частково випрацьованих на базі етнолінгвістичних карт, то актуальними принципами в практичній мелогеографії слід вважати:

- 1) картографування фактів:
  - а) за наявністю/відсутністю явища;
  - б) за наявністю/відсутністю варіантів явища; в разі виявлення останніх ставиться питання про їх функціональний паралелізм або, навпаки, протиставленість;
- 2) збільшення мелоаналітичних рівнів, призначених для картографування;
- 3) перевірка кожного з компонентів форми на наявність ареальної характеристики (компактної території, в якій він себе реалізує); визначення комплексу ареально диференційних ознак;
- 4) поетапне картографування: спочатку документальне — за конкретними селами, пізніше інтеграційне — узагальнене подання мелоареалів.

Слід наголосити й на продуктивності відображення на картах різних статистичних відомостей. Урахування статистичного фактора системних відношень у такому ємному й складно організованому музично-етнографічному комплексі, як весільний ритуал, виявляє ієрархію структурних типів, співвідносну потужність елементів, зокрема наявність/відсутність домінуючого наспіву.

Аналізуючи отримані ареали, застосовуємо основи їх типології, запозичені з лінгвогеографії:

- 1) характеристика ареалу за його величиною;
- 2) характеристика форми ареалу: щільність/ розпорошеність, можливість його окреслення ізолінією (у мелоареалогії, відповідно — ізомелою);
- 3) кількість параметрів, за якими встановлено межу ареалу;
- 4) стосунки між ареалами (ізолініями):
  - а) опозиція ареалів чи їх суміщення (повне або часткове);
  - б) тип кордонів: непроникний (чіткі лінії) / відкритий для зовнішніх впливів;
  - в) відсутність/наявність між суміжними ареалами дифузної зони — території, в репертуарі якої співіснують компоненти сусідніх ареалів.

Нагальною необхідністю є й пошук адекватних способів графічного зображення досліджуваних явищ. По вивченні практики картографів різних дисциплін, здається, що це завдання етномузикологам доведеться вирішувати творчо, лише частково використовуючи надбання суміжних географічних шкіл — з огляду на складність предмета, який постає відразу в кількох морфологічних і функціональних вимірах, на багатовекторність аспектів його ареального подання (це з очевидністю виявляється в розвідках Л. Белогурової, Г. Сисоевої, В. Калюжною в книзі [12]). Наразі більшість дослідників іде емпіричним шляхом дроблення картографованих ознак й відображення їх в окремих картосхемах простими позначками (карти Ю. Рибачка [там само]). Цей підхід не дозволяє подати інтегровану картину «розгортання подій» на території, що вивчається — вона «створюється» в супутньому описові чи аналітичних коментарях. Експериментальними зразками інтеграційних карт, де зіставлено кілька різнорідних структурних об'єктів і виявлено їх контекстові взаємовпливи, можуть бути мої пошуки в ареалогії живих пісень ([12], карти К3, К5).

Графічне вирішення карт ускладнене й тим, що умови їх публікації зазвичай не дозволяють (а в дисертаційних дослідженнях і забороняють) використовувати колір як засіб диференціації картографованих форм. Лінгвістичні й етнографічні карти, які нині можуть слугувати орієнтиром для етномузикологів, здебільшого виконуються в кольоровому форматі.

Історичні й народознавчі науки пройшли етап первинного картографування етнокультурних феноменів, що втілювався в численних археологічних, етнографічних, лінгвістичних атласах. В етномузикології ареально-типологічні дослідження здійснюються достатньо інтенсивно. На початковій стадії підготовки атласів, зокрема й етномузичного, «важливі будь-які межі, територіальні протиставлення або відповідності, оскільки вони можуть зберігати в собі сліди етнокультурної історії...» [13, с. 432].

Попри відомі застійні періоди нашої науки, нечисленність і недостатнє фінансування дослідних установ, зусиллями поодиноких мелокартографів проторовано шлях до формування Атласу артефактів традиційної музики українців та сусідніх слов'янських етносів — білорусів, поляків, росіян. Роботи зі створення такого атласу вже розпочато в структурі ПНДЛ етномузикології при НМАУ. Цей напрям визначено перспективним науковим планом ПНДЛ етномузикології на 2012-2022 роки.

Список літератури

1. Гошовский В. У истоков народной музыки славян: Очерки по музыкальному славяноведению / В. Л. Гошовский. — Москва : Сов. композитор, 1971. — 304 с.
2. Гошовский В. Етногенетичні аспекти мелогеографії / В. Л. Гошовський // Матеріали наук. конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовтня 1992 року). — Ужгород, 1992. — С. 318–320. Передрук: Проблеми етномузикології. — Київ, 2010. — Вип. 5. — С. 13–14.
3. Картографирование и ареальные исследования в фольклористике : Сб. трудов / [сост. О. А. Пашина]. — Москва : РАМ им. Гнесиных, 1999. — С. 6–22. — (Сб. трудов ГМПИ им. Гнесиных ; вып. 154).
4. Квитка К. Об историческом значении календарных песен // Избранные труды : В 2 т. / К. В. Квитка ; [сост. и коммент. В. Л. Гошовского]. — Т. 1. — Москва : Сов. композитор, 1971. — С. 89–99 .
5. Квитка К. Об областях распространения некоторых типов белорусских календарных и свадебных песен // Белорусские народные песни / К. В. Квитка ; [сост. З. В. Эвальд]. — Москва; Ленинград, 1941. — С. 123–129.
6. Клименко І. Живні наспіви ритмомоделі 4+3: типологія і мелоареалогія / І. Клименко // Народознавчі зошити. — Львів, 2000. — Зошит 4 (34). — С. 630 — 647.
7. Клименко І. Мелогеографія живних наспівів басейну Прип'яті : дис. ... канд. мистецтвознавства / І. Клименко — Київ, 2001. — 176 с. + Додаток : 11 карт; нот.
8. Клименко І. Методичні проблеми сучасної мелоареалогії: з практичного досвіду документального картографування / І. Клименко // Слов'янська мелогеографія : Зб. наук. праць (з доданим атласом) / [ред.-упорядник І. Клименко]. — Київ, 2010. — Кн. 1 (в 2 ч.). — С. 19–30. — (Серія «Проблеми етномузикології» ; вип. 5).
9. Клименко І. Ритмоструктурна систематика весільних мелодій українсько-білоруського мелоареалу (погляд із Прип'ятського Полісся) / І. Клименко // Проблеми етномузикології. — Київ, 2004. — Вип. 2. — С. 135–165.
10. Луканюк Богдан. Питання методики географічного етномузикознавства й етнографічне регіонування західноукраїнських земель / Б. С. Луканюк // Проблеми етномузикології — Київ, 2010. — Вип. 5. — С. 15–18.
11. Проблеми сучасної ареалогії / АН України. Ін-т укр. мови ; [відп. ред. П. Ю. Гриценко]. — Київ : Наук. думка, 1994. — 344 с.

12. Слов'янська мелогеографія : Зб. наук. праць (з доданим атласом) / [ред.-упорядник І. Клименко]. — Київ, 2010. — Кн. 1 (в 2 ч.). — Ч. 1: Студії. — 252 с. + Ч. 2: Атлас: 52 с. (К1–К48). — (Серія «Проблеми етномузикології» ; вип. 5).
13. Толстой Н. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. — Москва, 1995.
14. Narasymczuk Roman-Włodzimierz, Tance huculskie: Z 26 mapami, 64 rycinami, 6 tablicami i 287 melodiami tanecznymi. — Lwów, 1939. — (Prace etnograficzne : Wydawnictwo Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie, № 5 / [red. Adama Fischera]).

Надійшла до редакції 30.05.2012 р.